

Сандра Татар, магистар архитектуре
Требиње, Република Српска, Босна и Херцеговина
samardzicsandra@yahoo.com

УРБАНА ОБНОВА И РЕВИТАЛИЗАЦИЈА ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА У ИСТОРИЈСКОМ ЈЕЗГРУ ТРЕБИЊА

Апстракт

Физичко окружење вишеструко утиче на изградњу идентитета заједнице. Требиње у последње време окупља све већи број посетилаца различитог порекла, националне припадности, наслеђених вредности, идеја и религија, па је интерпретација постојећих културно-историјских просторних целина од кључне важности како би се корисницима понудила снажна интеракција са заборављеном традицијом, карактеристичном културом места, погледима на живот, обрасцима понашања и животним стиливима народа, те очувале материјална и нематеријална баштина.

Предмет истраживања је Горња чаршија, након Старог града најстарији део Требиња, изузетан пример традиционалног насеља које је задржало изворну просторну организацију и градитељски фонд из отоманског и аустроугарског периода. Настала је доласком сиромашних муслиманских породица, које су, као своја склоништа, градиле трошне учерице, да би се, с временом, формирала каскадна, густо збијена просторна структура, сачињена од мањих, каменом грађених, традиционалних објеката, у неправилној матрици уских сокака и *скалина*. Иако веома вредно, наведено насеље готово да није раније изучавано, те не постоје подаци о њему. Већина објеката је у рушевинама, потпуно оронула и напуштена.

Овим радом се жели допринети интерполацији културног наслеђа у савремене токове живота и употребе простора, кроз адекватну интерпретацију истог, која ће помоћи бољем разумевању значаја научне и образовне поруке културног наслеђа, његове важности у процесу одрживог развоја и културног туризма, његовог економског потенцијала, а посебно његовог значаја у процесу инклузије, како би било доступно свима.

Кључне речи: градитељско наслеђе, традиционални материјали, архитектура меди-теранског залеђа, интерпретација градитељског наслеђа, културно-одрживи туризам

Sandra Tatar, MSc in Architecture
Trebinje, Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina
samardzicsandra@yahoo.com

URBAN RENEWAL AND REVITALIZATION OF ARCHITECTURAL HERITAGE IN THE HISTORIC CORE OF TREBINJE

Abstract

Built environment impacts the identity of a community in many ways. Trebinje attracts a growing number of visitors of different origins, nationalities, inherited values, ideas, and religions, therefore the interpretation of the existing cultural and historical sites there is crucial for offering those visitors a strong interaction with the forgotten tradition, spirit of the place, views of life, patterns of behaviour, and lifestyles of the people, and preserving its tangible and intangible heritage.

The subject of the research is the Upper Bazaar, which after the Old Town is the oldest neighbourhood of Trebinje, a traditional one, with the preserved original spatial organization and facilities from the Ottoman and Austro-Hungarian periods. It came into being with the arrival of poor Muslim families, who built slums that over time turned into the cascading, condensed spatial units, made up of small, traditional stone buildings scattered around the irregular matrix of narrow streets and stairs. Although highly valuable, the neighbourhood was rarely studied before if ever, and no data of the research have been preserved. Most of the original structures are in ruins, completely damaged and abandoned.

This paper aims to contribute to the interpolation of cultural heritage into modern life and the way of using space by means of an adequate interpretation of it that will help to better understand the importance of the scientific and educational aspects of cultural heritage, its importance for sustainable development, cultural tourism, economy, and especially the process of inclusion, in order to be made available to all.

Keywords: architectural heritage, traditional materials, architecture of the Mediterranean hinterland, interpretation of architectural heritage, sustainable cultural tourism

Увод

Дугорочно и садржајно историјско памћење и доживљавање градова, као и стварање слике о местима, одраз је њиховог културног богатства, које се огледа у разноликим националним, регионалним, аутохтоним и локалним, материјалним и нематеријалним вредностима.

Рад се заснива на анализи предметног градитељског наслеђа, о којем готово да не постоје писани подаци, те проучавању начина његове туристичке интерпретације, кроз остваривање емоционалне и интелектуалне везе између посетилаца и предмета интерпретације, односно дубље разумевање и доживљај истинског значаја наслеђа – људи, амбијената, догађаја и предмета из прошлости и садашњости. Истраживање приказује одрживо разматрање наведеног простора кроз прилагођавање нових функција и садржаја актуелним потребама, као и повећање доступности целокупног простора свим корисницима, без обзира на њихове психофизичке способности.

С обзиром на то да Требиње, из године у годину, окупља све већи број посетилаца различитог порекла, националне припадности, наслеђених вредности, идеја и религија, неопходно је формирати простор који ће корисницима понудити снажну интеракцију са заборављеном традицијом, карактеристичном културом места, погледима на живот, обрасцима понашања и животним стиливима народа, те на тај начин очувати његову материјалну и нематеријалну баштину. Треба да се задовоље потребе и захтеви привремених посетилаца, тј. туриста, дугорочно одржи квалитет живота и рада сталних корисника предметног простора, те будућим генерацијама омогући да на наслеђеним и створеним ресурсима наставе да развијају културу и туризам.

Историјски осврт на настанак и развој града

Град Требиње се налази на крајњем југу Босне и Херцеговине, и у саставу је ентитета Републике Српске. На развој и ток историје града утицали су његов географски положај на раскрсници трговачких путева, близина мора, поднебље и климатско обележје. На овим просторима не постоје налазишта која би потврдила да су их насељавали чопори првих праљуди. Наиме, много је вероватније да су насељени касније, у оном тренутку у којем су настали повољни услови за живот.

Камено доба оставило је читав низ значајних налазишта која сведоче о почетку окупљања људи у одређене видове организованих група. Први историјски подаци почињу с Илирима, који су се доселили још у X веку пре нове ере. Осим гробница, нема података ни налазишта која би показала да је дуги боравак Илира на овом простору оставио и неко грађено насеље. Каснијим римским освајањима, крајем III века пре нове ере, овај простор улази у састав римске провинције Далмације. Први Словени се на границама Римског царства појављују још крајем IV века, али у већим групама долазе тек у првој половини VI века, првенствено ради стицања плена у заробљеницима, стоци, храни, итд., да би се тек касније јавила потреба за сталним настањивањем. Травунија или Требињска област је једна од првих територијално-

---

-политичких јединица, формираних по досељавању Словена на Балканско полуострво. До XI века играла је значајнију улогу од суседних области Дукље и Рашке, под чију власт је касније потпала. Требиње излази из састава српске државе 1377. године и постаје први, касније и неодвојиви, део босанске државе. Стара област Травунија је нестала, а савремени догађаји је више не помињу ни као значајну традицију, и Требиње чине само место и жупа око њега.² Падом Босне под османску власт 1463. године, Требиње је убрзо (1470) ушло у састав османске војне управе, када је формиран Херцеговачки санџак. Ширењем ислама, шириле су се и исламска култура, просвета, књижевност и архитектура. Османско царство, једна од најјачих политичких сила које су током дугог периода утицале на историју југоисточне Европе, све до почетка XX века, било је највећа политичка организација у овом региону.¹

Прве урбане контуре град поприма у средњем веку, а 1696. године почиње градња зидина и јаких кула, државне Хаџихасановићеве и Сарацићеве. Уверивши се убрзо да ново утврђење није довољно велико и јако за одбрану, Осман-паша Ресулбеговић, 1706. године, око старијег утврђења, гради пространију тврђаву са четири јаке куле. У том тренутку почиње изградња требињског Старог града.²

Настанак Горње чаршије

Горња чаршија, наоко Старог града, представља најстарије насеље у Требињу. Претпоставља се да је настала доласком сиромашних муслиманских породица, које су, као своја склоништа, најпре градиле трошне учерице. С временом се формирала каскадна, густо збијена, просторна структура, сачињена од мањих, каменом грађених, традиционалних објеката, у неправилној матрици уских сокака и скалина. Горња чаршија је изузетан пример аутохтоног насеља које је задржало изворну просторну организацију и градитељски фонд из отоманског и аустроугарског периода. Иако веома вредно, с разних аспеката валоризације, предметно насеље готово да није раније изучавано, те не постоје поуздани подаци о њему. Већина објеката је у рушевинама, потпуно оронула и напуштена. Пролазника готово да и нема, осим неколицине породица које још увек станују у дотрајалим кућама. Првобитна намена већине објеката градитељског комплекса била је индивидуално породично становање, иако они просторно и функционално не задовољавају потребе данашњег човека. У једном делу изграђене физичке структуре постојале су занатска и угоститељска делатност.

Додир Истока и Запада условио је преплитање бројних разноликости на подручју Босне и Херцеговине. Занати су пратили потребе људи кроз време, развијајући се са културног, уметничког, техничко-технолошког и научног аспекта, и били проткани обичајима народа који су пролазили, задржавали се или управљали овом територијом. Први познати занати који се јављају на овим просторима били су повезани с потребама војске, као што су ковачи, сабљари, чизмари, ћебарџије, месари, пекари, бозације, итд. Такође, помињу се и мутаџије, бравари, зидари, казанџије, кујунџије и папуџије. Почетком XVI века јављају се занати као што су кантарџије, сајџије, јорганџије, абаџије – чешљари. Крајем XIX века, међу најбројнијима били су сарачи,

казанције, ковачи и пекари. За време Османског царства, занати су били главна господарска грана у градовима. Доласком Аустроугарске, мењају се структура и врста заната, остварују се и нови трговачки путеви и на тржишту се јавља индустријски произведена роба, доста јефтинија, масовнија од робе произведене у обрту. Појављују се ципеларски занат, кројачки, токарски, електричарско-инсталатерски, те механичари разних струка. У XX веку, развојем индустрије и тржишта, поједини занати потпуно нестају, а они који су опстали морали су се прилагодити новом времену и тржишту. Након Другог светског рата, развојем индустријске производње и занемаривањем вредности ручног рада, производи старих заната, традиционалне занатске алатке и инвентар појединих занатских радионица добијају музеолошки карактер, постајући сегмент материјалне културне баштине и сведочанство једног времена које је нестало у модернизацији свакодневног живота.³ Процес индустријализације, научнотехнолошке револуције, недостатак средстава за почетне пословне активности, средстава за набавку опреме и обуке за почетак и ефикасније начине рада, недостатак тржишта, слабо развијен туризам и недостатак интересовања младих, само су неки од узрока који су условили нестајање занатске делатности. Нису сви од наведених заната били заступљени у предметном насељу, али су свакако интересантни за разматрање у будућој интерпретацији истог.

Објекти у Горњој чаршији су једноставне архитектуре, грађени каменом, у комбинацији са дрвеним елементима међуспратне и кровне конструкције. Спратност се креће између П и П+1. Кровни покривач је од камених плоча и црепа. Унутар насеља не постоји могућност колског саобраћаја, јер се комплетна комуникација одвија скалинама⁴.

Градња традиционалним материјалима

Градња традиционалним материјалима имала је свој развој, ток, промене и усавршавање у складу с временом и цивилизацијским напретком. Умеће градње и конструкцијска решења зависили су од знања којим је располагала одређена друштвена заједница. Традиционалне куће, у тренутку у којем су саграђене, биле су склониште за породицу, егзистенцијално важне као вода и ваздух. Данас имају другачије значење, представљају културну баштину и сведочанство начина на који су се наши преци сналазили у борби за опстанак. Вредност традиционалног градитељства огледа се првенствено у ослањању на расположиве природне ресурсе и материјале окружења, што је уједно и веома важна еколошка компонента. Истраживани обухват припада простору медитеранског залеђа, које одликују једноставне архитектонске форме, зидане каменом. Конструктивна решења, материјал и функција задржали су се и очували током дугих раздобља и дају посебан идентитет месту. Савремена активна заштита има двоструки циљ – да трајно заштити културне потенцијале градитељског наслеђа и да осигура развој одговарајућих функција у њему. Објекти морају показивати своје време градње, али с поштовањем просторно-временске компоненте старог дела насеља. Нови елементи се не смеју наметати, нити преузети приоритет, главни утисак.

Основни материјали којима се градило на простору медитеранског залеђа били су камен и дрво, камен за зидање и покривање архитектонских здања, а дрво за израду подова, међуспратних и кровних конструкција. Док се код класичног начина градње камен користио као основни, носиви елемент, или се примењивао у веома дебелим плочама за облагање, у данашње време он углавном служи као декоративно-заштитна облога конструкција изведених од других материјала. Камен за градњу кућа вађен је у околини, у мањим каменоломима, и није увек био истог квалитета. За стамбене куће је нешто боље обрађиван, док је за помоћне грађевине обрада често била знатно једноставнија. Техника експлоатације камена је веома стара и није се много мењала до појаве експлозива. Заснивала се на цепању природних стена путем металних клинова или клинова од дрвета, који су убадани у рупе и натапани водом, што је изазивало повећање запремине дрвеног клина, а затим и цепање камених стена у блокове жељених димензија.⁵ Креч је једно од најстаријих везива и има многоструку примену: као грађевински материјал за малтере, за бељење кућа и као дезинфекционо средство – додаток модрој галици за заштиту винограда, или за сузбијање непријатних мириса из упојних јама у које се обавља нужда.

Основни елементи традиционалних грађевина

Зидови традиционалних грађевина у почетку су били веома масивни, дебљине и до један метар, да би се с временом њихова дебљина постепено смањила до око 50 см. Састојали су се од два лица, изведена од крупнијих комада камена, и испуне, рађене од нешто ситнијег материјала. Вањско лице, видљиво на фасади објекта, увек је било квалитетнијег слога од унутрашњег. Као основно везивно средство коришћен је кречни малтер, који побољшава статичка својства зида и чини га непропусним за ветар и влагу. Са биоклиматског аспекта, најзначајнији елемент традиционалних кућа су масивни камени зидови, који имају велики топлотни капацитет. У летњем периоду имају позитиван ефекат на климу унутрашњег простора због временског кашњења промене унутрашње температуре у односу на спољашње услове. Недостатак оваквих зидова у зимском периоду је такав да њихов топлотни капацитет доводи до потребе за већом количином енергије за загревање, што је немогуће постићи коришћењем огњишта, које се налази само у једној просторији.

Углови кућа, тзв. *кантуни*, изводили су се од већих и боље обрађених камених блокова, из конструктивних разлога, односно повезивања зидова на најосетљивијим деловима.

Сулари,⁶ односно волте, представљали су најдоминантније делове куће. Првенствено су повезивали садржаје приземља са спратом. Често позиционирани на јужној страни куће (врло ретко на источној или западној), штите улаз од прекомерног загревања. Са друге стране, током зиме, сунчеви зраци падају ниско и продиру у дубину простора испод солара, па су жене могле ту да седе, сунчају се и обављају своје уобичајене зимске послове (преду, плету и сл.). Тераса солара је некада била наткривена, заштићена лозом или потпуно отворено степениште.

Прозори традиционалне архитектуре су били мали, скромних димензија, у почетку затварани једнокилним дрвеним капцима према унутра, да би се касније, крајем XIX, односно почетком XX века, с појавом стакла, формат прозора нешто повећао. Били су правоугаони, вертикално оријентисани, једноструки, двокрилни. Крила су била подељена на два или три окна. С обзиром на то да је зидање каменом отежавала и успоравала израда завршетака око прозора, због постизања бољег изгледа и лакше градње, уз вањске стране отвора у зидовима, уграђивали су се фино дотерани или клесани комади, који су међусобно спојени, чинили оквир прозора. Израђивали су се обично од четири клесана комада камена, повезана и усидрена у зидове челичним трновима. Врата су била дрвена, с хоризонталном поделом, сачињена од дасака ширине 20 см – 25 см, за завршном зеленом обрадом. Оквири врата израђивали су се од већег броја клесаника. Отвори за врата с карактеристичним каменим оквирима, завршени су равно или лучно. Оквири врата су често били стандардизованих мера, које су тиме одређивале и димензије самих отвора. Врата су била једнокрилна или двокрилна. Код лучних портала, крила су била лучно завршена, или равна, са одвојеним полукружним делом изнад крила. Главна улазна врата су са унутрашње стране обезбеђивана некада и са више различитих затварача.

Кровишта су углавном била једноставна, а чинио их је низ дрвених рогова, за случај већих распона појачаних *лајантом*⁷. По својој форми, кровишта су најчешће двоводна, а ретко једноводна. Заступљени покров од камених плоча није дозвољавао другачије форме, као што су четвороводни кровови и сл. Дрвени рогови су са горње стране обично летвисани располовљеним гранама, чиме би се осигуравало трење и спречавало клизање каменог покроба. За случај камених плоча великих формата, какви се налазе у природи, летвисање није било потребно. Кровни покривач од танких камених плоча, цепаних дуж природних дисконтинуитета, односно слојева, представља аутохтону особину медитеранске архитектуре. Иако је камени покров дао визуелни печат објектима овог поднебља, до данас је сачуван веома мали број таквих објеката. На стамбеним објектима камене плоче су обрађиване прије полагања, уједначаван им је облик ради лакшег и ефикаснијег слагања. Такви су се кровови заливали кречним малтером. Танки слој кречног малтера на површини камене плоче се с временом, под утицајем угљен-диоксида из ваздуха, претварао у калцит, штитећи материјал камених покровних плоча од утицаја атмосферилија. Бела боја је рефлектовала сунчеве зраке и смањивала загревање кровне конструкције. Нису се премазивали покрови кухиња како би између камених плоча био омогућен излазак дима. Камене плоче су тежак и незахвалан покров, а под њиховим теретом су кровишта пропадала. Разликују се два начина покривања, односно слагања камених плоча, и то у хоризонталним и дијагоналним редовима. Стрехе се јављају као једноструке обичне, једноструке дебеле, двоструке с мало увученим другим редом, двоструке с мало извученим другим редом преко спојева стрехе. Почетком XX века, традиционални камени покров замењен је црепом, чиме се знатно смањује оптерећење на кровну конструкцију и продужава њен век трајања. Са горњих зона кровишта скидају се камене плоче и потом се куће покривају црепом.

Украси на традиционалним каменим кућама су скромни, јер је у условима сиромаштва свака ствар требало да има своје (функционално) оправдање.

Огњишта (*комини*) најпре су се налазила на средини просторије. Развојем куће, када она више није била једнопросторна, огњиште се помера према једном крају (зиду), али и даље остаје средиште окупљања, симбол породице. Кухиња, као главна кућна просторија, у већини крајева се назива *кућом*. Најпримитивније огњиште се састоји од камена посложеног укруг, на поду од набијене земље. Нешто напредније решење је ниско правоугаоно огњиште, у углу или уза зид, без посебног уређаја за одвођење дима, који се провлачи кроз случајне шупљине у крову. Такво се огњиште зида од камена, а ложиште је од опеке (може се користити и набијена земља), јер би камен од топлоте пуцао. Да би се појачао пропих и одвод дима, једна плоча крова при слемени, изнад огњишта, може се подбочити каменом, а понегде се зида *баца*, ниски примитивни димњак, заправо више отвор у крову који изгледом подсећа на димњак.⁸

Фактори и ризици који угрожавају градитељско наслеђе

Градитељско наслеђе угрожено је традиционалним чиниоцима деградације, али и еволуцијом друштвеног и економског живота. Пропадање наслеђа је резултат деловања различитих фактора.

Један од најчешћих узрока пропадања свих материјала и конструкција јесте влага, која има физичко и хемијско дејство на споменике. Промене температуре условљавају промене у димензијама материјала, чиме се умањује њихов квалитет. Учесталост загревања утиче на спојеве минералних зрна, што доводи до пуцања материјала. Ширењем леда са снажним напонима стварају се напрслине и пукотине, одваљују површински слојеви фасада и мрве малтерне облоге. При сезонским циклусима смрзавања и отопљења ерозивна дејства захватају све дубље слојеве зида. Дејство ватре може бити погубно за све материјале и конструкције, посебно услед брзине загревања спољашњих површина и наглим дилатацијама волумена. Микроорганизми делују биолошки на културно-историјске споменике, и то својим продукцијом бази сумпора или азота. На материјале органског порекла делују бактерије, плесни и гљиве, а на материјале неорганског порекла лишајеви, алге и маховина.⁹

Од средине XX века, убрзано се одвијају климатске промене, услед глобалног загревања, што има директан или индиректан утицај на одрживи туризам и културно-историјско наслеђе. Директни климатски утицаји односе се на промену дужине и квалитета туристичке сезоне, посебно на дестинацијама које се налазе на већој географској ширини и надморској висини, затим повећање трошкова и узроковање поремећаја у пословању туристичке тражње, због виших максималних температура, већег броја дана с тропским врућинама, већег интензитета тропских циклона и доминантних ветрова, интензивнијих и дужих падавина у једним, односно суша у другим регионима. Индиректни утицаји изазвани климатским променама испољавају се кроз

поремећаје у животной средини, природном и културном наслеђу, што може значајно утицати на развој туризма на поједним просторима.¹⁰

Нелегална, непланска и неконтролисана грађевинска делатност условљава губљење примарне градске матрице и урбане концепције, а самим тим опада и квалитет основних елемената живота у граду, смањена је безбедност, те ишчезава урбани идентитет места. Процес легализације бесправно изграђених објеката поспешује такав начин градње. Урбани ресурси, одрживи и неодрживи, постају све угроженији. Уместо савремених визија планирања градова и очувања културне баштине, одвија се процедура верификације насталог урбаног хаоса. За предметни обухват не постоји адекватна планска документација. Актуелним регулационим планом предвиђено је рушење већине аутохтоних камених грађевина, без икакве оправдане студије и валоризације.

Интерпретација градитељског наслеђа

Интерпретација градитељског наслеђа представља дуготрајан и увек недовршен процес омогућавања бољег разумевања и истинског доживљаја његових вредности, чиме се уједно подиже и свест о заштити и очувању истог. Туристичка интерпретација може бити посредна и непосредна. Према Фримену Тилдену [Freeman Tilden], америчком писцу и новинару, једном од твораца овог појма, интерпретација наслеђа је „образовна активност која има задатак да тумачи наслеђе јавности, путем различитих медија, у комбинацији с непосредним доживљајем или додиром посетилаца с предметом интерпретације, настојећи при том да избегне пуко набрајање сувопарних чињеница”.¹¹ Организација Интерпретација Канада (*Interpretation Canada*) наводи да интерпретација представља било који вид комуникације осмишљен са задатком да тумачи природно и културно наслеђе јавности, кроз непосредни додир посетилаца са грађевином, артефактом, природним и културним локалитетом као предметом интерпретације.¹² Предмет интерпретације могу бити сегменти апстрактног, нематеријалног наслеђа, као што су моралне вредности и култура понашања, обичаји, религијски поглед на свет с припадајућим обредима и ритуалима, музика и плес, усмена и писана књижевност, културна дешавања, историјски догађаји, или материјалног наслеђа, као што су различити артефакти, грађевине и културни локалитети.

Ради тумачења наслеђа, интерпретација се користи разним изражајним средствима, као што су слике, цртежи, фотографије, аудио и видео материјали, модели, макете, реплике, реконструкције живота и рада појединих цивилизација, знаменитих личности, и сл., али не да би наметнула мишљење посетиоцима нити да би дала одговоре на сва кључна питања у вези с предметом интерпретације, већ само да би им пружила наговештаје и подстакла их на размишљање, указујући на бројне разлоге очувања и заштите наслеђа. Да би се успешно креирала туристичка интерпретација, неопходно је проћи одређене кораке и одговорити на питања о томе шта је предмет интерпретације, који су разлози за њу, ко су учесници у процесу интерпретације и коме је намењена, која се порука преноси посетиоцима, који су главни циљеви интерпретације, који вид интерпретације ће се користити, на који начин ће

се реализовати, на који начин ће се извршити њена евалуација, те како се може побољшати. Постоје два основна вида туристичке интерпретације, и то посредни и непосредни. Посредна туристичка интерпретација односи се на тумачење културног наслеђа путем инструмената који обављају улогу *интерпретатора* у контакту с посетиоцима (аудио-водичи, аудио-визуелни инструменти, инфо-панои, штампане и електронске публикације и сл.). Непосредна туристичка интерпретација односи се на тумачење културног наслеђа кроз директни контакт *интерпретатора* с посетиоцима (интерпретатор у *класичној* улози, у улози познате историјске личности, посетиоци у улози интерпретатора).

Путеви културе одражавају динамичне социјалне, економске, политичке и културне развојне процесе и кретања која су генерисала културни диверзитет, мултидимензионалну и континуалну размену добара, идеја, знања и вредности између људи, држава, регија или континената у дужем временском периоду на простору руте, а могуће их је репрезентовати културним, природним, историјским и нематеријалним наслеђем и пропатити комплекснијим, свестранијим и прецизнијим тумачењем историје.¹³ Путеве културе заснивају се на контексту, садржају, међукултуралности¹⁴ и динамичности окружења, а могу се класификовати према просторном или културном обухвату, циљевима или функцији, времену трајања, морфолошкој структури и природном окружењу. Параметри који карактеришу успешан пут културе су тематизованост, односно јасна тема, присутност већег броја тематских атракција, као и појединих нетематских, развијеност туристичке инфраструктуре и система за означавање пута, добро осмишљен систем комуникације с потенцијалним посетиоцима, те институционализован систем управљања и маркетинга пута.

Просторно-програмски концепт

„Лоше је дело бацити на земљу плодове својих предака... То нас умањује.“¹⁴

Савремене интервенције у историјским целинама су неизбежне и неповратно мењају историју целина за свако будуће време. Предвиђа се обнова и оживљавање заборављених занатских радионица, важних за развој и чување традиције, уметности и културе живљења кроз историју. Разноликост старих заната се спонтано уткала у факторе који детерминишу културолошке обрасце, утичући тако на настанак и развој креативног деловања кроз векове, конгломерат нимало дистанциран од живота, историјских кретања, религијских преплитања, језичких различитости и сличности.

Широк дијапазон замишљених садржаја, од изложбено-продајних простора, занатских радњи, угоститељских објеката, преко едукативних капацитета до смештајних јединица, употпуњује идеју о константној посећености и одрживости предметног простора. Јединствени амбијент природних материјала у потпуности одише духом Медитерана. Потенцирање обнове занатских радњи би, порес очувања идентитета и културне баштине, допринело и креирању нових радних места, кроз стварање производа намењених јачању туристичке понуде града. Проблеми који

се могу јавити у остваривању визије јесу техничке тешкоће рестаурације, уклапање савремених елемената у историјске сегменте, решавање питања власничких односа, регулација саобраћаја, едукација квалификованих специјалиста за послове обнове и ревитализације, обезбеђивање финансијских средстава и сл. Постојећа конфигурација терена Горње чаршије изузетно је захтевна у погледу савладавања вертикалне денivelације физичке структуре, те се на деловима насеља, на којима простор не дозвољава формирање косина одговарајућег нагиба, предлаже монтажа подизних платформи за особе с отежаним кретањем. За развој туризма у прихватљивим границама, користи се просторно или временско зонирање туристичких дестинација, информисање туриста, интерпретација атрактивности, дизајн и промоција различитих модалитета кретања туриста, затим подстицање целогодишње понуде и смањење, односно ограничавање сезонске концентрације туриста. Један од примера прекорачења граничног капацитета, с трендом пораста броја и обима прекорачења, јесте Венеција, где су негативни утицаји масовног туризма допринели емиграцији локалног становништва из историјског језгра и нарушавању урбаног идентитета, сатурацији простора, смањењу квалитета урбаног живота и квалитета доживљаја туриста.

Сви радови и грађевински детаљи на објектима треба да се изводе традиционалним материјалима, уз примену традиционалних типолошких детаља, и под надзором стручних лица, на начин на који су то радили стари градитељи. Приликом вршења интервенција на градитељском наслеђу, веома је важно адекватно извести конструктивне санације постојећих објеката, посебно кровне конструкције и кровног покривача, санацију или замену прозора и врата, санације фасада, као и обнову и очување партерне зоне куће, уз евентуално потребне санације оgrade и поплочавања парцеле. Такође, значајно је задржавање габарита постојећих објеката, односно пажљиво пројектовање архитектонских волумена нових, с циљем да се сваком интервенцијом допринесе постизању изгледа једне хомогене целине. С обзиром на то, треба да се ускладе висине нових објеката са општом сликом насеља, како би се избегло ремећење постојеће визууре. Термоизолација која се односи и на нове и на постојеће објекте, а у циљу заштите амбијенталних вредности, треба да се изводи на унутрашњој страни фасаде, или у језгру зида. Од великог значаја је и обезбеђивање пасивног хлађења објеката путем постављања отвора, који би омогућили струјање доминантних ветрова кроз објекат, док се акумулирање енергије сунца за пасивни систем грејања може постићи постављањем акумулационих маса од камена и камених плоча у поду објеката. Решавање ентеријера треба да буде у одговарајућем односу с објектом у којем се налази, уз максимално наглашавање индивидуалности сваког од простора, нарочито уколико се појављују туристички садржаји како би се нагласила атрактивност амбијента у простору.

Закључна разматрања

Предуслов позиционирања истраживаног простора као конкурентне и одрживе дестинације на домаћем, али и међународном тржишту, јесте примена и прилагођава-

---

ње искустава развијених земаља у ефикаснијем управљању и усмеравању одрживог развоја туризма. Кључна питања повећања ефикасности управљања и усмеравања одрживог развоја туризма огледају се у унапређењу законског основа, координацији и интегрисању просторно-планске документације, примени мултисекторског приступа, обезбеђивању широког дијапазона различитих подршки, информисању, партиципацији и кооперацији у процесу одлучивања и имплементације, те примени добровољних инструмената.

Мултисекторски приступ имплементацији планског основа подразумева комбинацију различитих стимулативних и дестимулативних мера и инструмената општеекономске, земљишне, секторских и других политика усклађених с планском документацијом и прилагођених тематским областима. Облици државне помоћи у активирању и интензивирању одрживог развоја културног туризма на предметној туристичкој дестинацији могу бити остварени комбинацијом мера и инструмената финансијске политике – субвенције, повољне каматне стопе за дугорочне кредите, учешће акцијског капитала, директне инвестиције за изградњу саобраћајне, водопривредне и друге инфраструктуре, јавних објеката и за иницијални развој комерцијалних садржаја уз концесије, специјалне гаранције страним инвеститорима и др.; фискалне политике – изузеће од система директних пореза на одређени период, олакшице на индиректан порез и др.; и земљишне политике – прибављање резервисаног земљишта у јавно/државно власништво (јавну земљишну банку), његово инфраструктурно опремање и уређење ради понуде у закуп или стављања у промет за развој туристичке понуде.

Одрживо коришћење и заштита богатства културно-историјског наслеђа, као једног од кључних потенцијала за одрживи развој туризма и локалних заједница, директно произилази из приступа заштити, презентацији и интерпретацији културних добара и адекватног управљања туристичких добара културним наслеђем. Наведено се заснива на економској самоодрживости простора, улагању дела прихода од туризма у наставак истраживања и презентацију нових објеката, обезбеђивању еколошки прихватљивих модалитета приступа, запошљавању и едукацији младих локалних стручњака и ангажовању локалних предузетника у пружању туристичких услуга и у радовима на истраживању, изградњи и уређењу физичке структуре, предвиђеном ангажовању локалног становништва у развоју смештајних капацитета и пружању помоћи у обезбеђивању различитих извора финансирања, промоцији културних вредности простора организовањем различитих културних и едукативних догађаја од међународног и националног значаја, сарадњи и обезбеђивању подршке националног нивоа управљања, иницирању и успостављању међународне сарадње. Позиционирање градског туризма зависиће од одрживости и конкурентности туристичког производа и градских дестинација, управљања одрживим развојем града и градског туризма, планског уређења, обнове и ревитализације, заштите и јачања урбаног и културног идентитета, а тиме и повећања његове атрактивности у односу на европске туристичке центре.

Напомене

- 1 Korać, V. J. *Trebinje : Istorijski pregled I : Period do dolaska Turaka, I dio, Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje, 1966.*
- 2 Hajdurpašić, R. *Trebinjska kapetanija u odbrani Hercegovine, Sarajevo, 1998.*
- 3 Pargan, M. *Stari i umjetnički zanati u Bosni i Hercegovini, Udruženje obrtnika stari i umjetnički zanati Obrtničke komore Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2012.*
- 4 *Скалина*, -е ж. [ital. *scalino*], покр. степеник, степеница, басамак.
- 5 Peulić, Đ. *Konstruktivni elementi zgrada : prvi i drugi dio, Croatiaknjiga, Zagreb, 2002, 120.*
- 6 Сулар, м., исто солар (лат. *solaris*, према *sol* Сунце), типичан мотив народног градитељства, мала каменом поплочана улазна тераса са степеништем, спољњи осунчани простор куће; негде слар, балатура, волта и сл.
- 7 Пајанта, дрвена греда која се поставља између сваког пара кровних рогова веће дужине како би спречила њихово савијање.
- 8 Šrajer, F. *Meditranska kamena kuća : tehnike gradnje i obnove kamene kuće, Institut za turizam, Zagreb, 2006.*
- 9 Вученовић, С. *Урбана и архитектонска конзервација : Том 1, Свет – Европа, Друштво конзерватора Србије, Београд, 2004.*
- 10 *Climate Change and Tourism – Responding to Global Challenges, UN WTO, UNEP, 2006, 26* [internet], available through https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/25945/1/climate_tourism.pdf [17. 2. 2021]
- 11 Maksim, M., Pucar, M., Milijić, S., Korać, M. *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 2011, 302.*
- 12 *Isto*, 302–310.
- 13 Maksim, M., Pucar, M., Milijić, S., Korać, M. *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 2011, 302–310; The ICOMOS Charter on Cultural Routes, Quebec* [internet], available through https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/culturalroutes_e.pdf [februar 2021]
- 14 Речи француског градитеља мостова Пола Сежурнеа [Paul Séjourné]. Gojković, M. *Stari kameni mostovi : anatomija, patologija, zaštita, sanacija, konzervacija, Naučna knjiga, Beograd, 1989, 6.*